

ROBIN VANDEVOORDT

SYSTEEMTHEORETISCHE PERSPECTIEVEN OP SOCIALE VERSNELLING

Krisis, 2013, Issue 3
www.krisis.eu

Soms lijkt het wel alsof alles almaar sneller gaat. Vliegtuigen, satellieten en het internet hebben de eens immense afstand tussen continenten herleid tot niet meer dan een banaal obstakel voor de lagere klassen. We glijden van de ene job naar de andere en huwen en scheiden als nooit tevoren. Burgers verlaten hun partijen al even snel als beleggers van aandelen wisselen; rellen en revoluties breken uit van de ene dag op de andere; en tijdverlies krijgt steeds meer het aanzien van een zondeval uit de paradijselijke toestand van een drukbezet leven – meetellen en flexibel zijn, daar draait het om.

Wanneer mobiliteit en flexibiliteit tot gangbare normen uitgroeien en sociale verandering zich steeds nadrukkelijker aan ons opdringt, zou het niet mogen verbazen dat sociologen daar wel eens iets over te vertellen hebben. Al bij de belangrijkste werken van de negentiende-eeuwse *founding fathers* van de sociologie sluimert het spook van sociale versnelling op de achtergrond van de moderne West-Europese samenlevingen.¹ Toch zou het nog een kleine honderd jaar duren voordat sociale versnelling opnieuw een centrale plaats zou verwerven op de sociologische onderzoeksagenda (o.a. Baudrillard 1994; Bauman 2000; Giddens 1984; Harvey 1989; Virilio 1977), en nog eens enkele decennia voordat deze perspectieven zich zouden uitkristalliseren in meer systematische analyses (Rosa 2005; Rosa en Scheuerman 2009; Scheuerman 2004). In dit artikel onder-

zoek ik hoe we sociale versnelling systeemtheoretisch kunnen begrijpen en, daaruit volgend, welke effecten en verbanden aan de hand van zulk perspectief gelegd kunnen worden. Een cruciaal vraagstuk daarbij is, zoals we weldra zullen zien, dat sociale versnelling – als een schijnbare versnelling van alles – systeemtheoretisch gezien eenvoudigweg onmogelijk is. Ieder sociaal systeem werkt immers met een eigen temporaliteit, een eigen snelheid waarmee het systeem informatie uit de omgeving verwerkt en structureert. In de eerste paragraaf bespreek ik het werk van Hartmut Rosa als uitgangspunt van een theorie van monolithische sociale versnelling. In de tweede paragraaf formuleer ik enkele klassieke systeemtheoretische kritieken op Rosa's theorie. En in de derde en laatste paragraaf probeer ik de eigenlijke vraag van dit artikel te beantwoorden: hoe kunnen we sociale versnelling en de effecten daarvan begrijpen vanuit een systeemtheoretisch perspectief?

1 Monolithische sociale versnelling als sociaal en theoretisch probleem

In *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne* (2005, 124 e.v., zie ook 2009), verreweg de meest systematische en omvattende theoretisering van sociale versnelling (zie Nassehi 2008, 13), onderscheidt Rosa drie analytische dimensies van sociale versnelling. Ten eerste is er een technische dimensie, die verwijst naar de compressie van tijd en ruimte door exponentiële technologische en communicatieve innovatie. Bijvoorbeeld: door de opkomst van achtereenvolgens treinen, auto's en vliegtuigen werd de reistijd tussen plaatsen steeds korter. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling van boekdrukkunst, radio, televisie en internet: met steeds minder moeite kan een steeds groter publiek steeds interactiever communiceren. Ten tweede is er de culturele dimensie, die enerzijds verwijst naar objectief verhoogde handelingstempo's (bijvoorbeeld sneller wandelen, meer gehaast eten, minder slaap) en anderzijds naar de subjectieve ervaring van tijdnood. Ten derde is er de structurele versnelling, of de groeiende veranderingsfrequentie van allerhande sociale structuren en verwachtingspatronen: van intergenerationele ambachten verglijden we over de levenslange loyaliteit van werknemers naar hyperflexibele uitzendarbeid.

Elke dimensie wordt daarbij gevoed door een specifieke logica: voor technische versnelling is dat het vrijmarktadagium 'tijd is geld': hoe sneller geproduceerd en geconsumeerd wordt, des te hoger de potentiële winst. Structurele versnelling wordt dan weer aangedreven door functionele differentiatie. Zo wordt er verwacht dat we tegelijk goede huisvader, werknemer en politiek geëngageerde burger zijn, en daarenboven op de hoogte blijven van de nieuwste softwareprogramma's en liefst nog enkele originele hobby's koesteren. Gevolg is dat we onze tijd moeten verdelen over al deze sociale domeinen, en zo steeds meer temporeel in het nauw komen. Culturele versnelling vloeit dan weer voort uit de belofte van een welvarend en goedgevuld leven enerzijds en de angst achterop te geraken anderzijds. Tot slot versterken deze drie dimensies elkaar: juist doordat we zo snel kunnen communiceren, moeten we onze tijd tussen steeds meer mensen verdelen, waardoor tijdsdruk ontstaat, en we ons paradoxalerwijze beroepen op technologische vooruitgang om eindelijk eens de handen vrij te hebben. Zo heeft de komst van de afwasmachine niet geleid tot minder uren huishoudelijke arbeid, maar tot strengere culturele eisen van hygiëne – en zelfs tot méér arbeidsuren (Rosa 2005, 256 e.v.).

Maar wat maakt versnelling nu tot sociaal *probleem*? Het antwoord op die vraag hangt volgens Rosa af van de gevolgen die men in beschouwing neemt (Ibid., 44 e.v.). Een wederkerend patroon in deze meerduidige problematische implicaties verwijst evenwel naar een al te eenzijdige, *monolithische* versnellingstendens: bepaalde sociale systemen versnellen (bijvoorbeeld economische, culturele en sociaalstructurele) terwijl andere systemen daar niet in slagen zonder zichzelf bij schade aan te richten. Tragere systemen raken achterop en kunnen steeds moeilijker geïntegreerd worden in de bredere samenleving: de late moderniteit heeft een kritisch punt bereikt waarop maatschappelijke integratie en (hogesnelheids)synchronisatie steeds onwaarschijnlijker worden. Daarmee sluit Rosa (Ibid., 44-50) zich nadrukkelijk aan bij de postmoderne debatten over sociale fragmentatie en desintegratie. Laten we dit even verduidelijken aan de hand van de twee specifieke sociale domeinen die volgens Rosa in de problemen komen: het menselijk subject en de politieke sfeer.

Het fundamentele probleem voor het hedendaagse subject is het situatief en instabiel worden van zijn identiteitsbeleving. Betekenisvolle zelfver-

houdingen vereisen een verknoping van verleden, heden en toekomst in een relatief stabiel symbolisch geconstrueerd heden, dat wil zeggen een periode waarin belangrijke sociale relaties tussen dezelfde mensen blijven bestaan volgens min of meer voorspelbare patronen (Jenkins 2002; Rosa 2005, 236 e.v.). Het 'ik' bestaat zo uit, bijvoorbeeld, de unieke combinatie van mijn job, mijn partner, mijn gezin, mijn woonplaats, mijn consumptiegoederen en politieke preferenties. Probleem is echter dat deze stabiliteit stilaan wegwijnt: de elementen waaruit het 'ik' afgeleid wordt, hebben een steeds kortere geldigheidsduur (Lübbe 2009). Mensen blijven niet langer hun hele leven op dezelfde plaats wonen, gezinnen vallen uit elkaar en vermengen zich in nieuw-samengestelde gezinnen, de levenslange loyaliteit van werknemers moet wijken voor de flexibiliteit van uitzendkantoren en op sociale media maken we vrienden met de snelheid van het licht – die we overigens even snel weer 'ontvrienden'. Om je vandaag te redden op professioneel en persoonlijk vlak wordt het noodzakelijker over een groot aantal zwakke sociale netwerken te beschikken dan over enkele sterke die je vastpinnen in één sociale rol – 'karakter' wordt ondergeschikt aan flexibiliteit (Bauman 2005; Sennett 1998; Weyns 2004, 129 e.v.). Het wordt met andere woorden steeds moeilijker het eigen leven in een narratief betekenisvolle context te situeren om waarden als loyaliteit, emotionele betrokkenheid en persoonlijkheidsontwikkeling succesvol na te streven. We worden gedwongen te reageren op een overvloed aan prikkels en laten het daarbij – voor reflectie, zinsbesef of verantwoordelijkheidszin is almaar minder tijd (Baudrillard 1981; Bauman 2005, 118 e.v.; Eriksen 2001, 25 e.v.; Hassan 2003, 239; Rosa 2005, 46).

Een analoog probleem doet zich voor bij het politieke domein. Door de structurele inkrimping van het 'stabiele heden' dienen steeds meer beslissingen genomen te worden in kortere tijd (economische systemen bijvoorbeeld veranderen sneller en vereisen dus snellere aanpassingen van politiek beleid), terwijl het politieke systeem almaar minder tijd ter beschikking heeft om deze beslissingen te maken (Rosa 2005, 409-410; Scheuerman 2004, 46-48). Derhalve wordt het moeilijk ontwikkelingen op de lange termijn te plannen, waardoor politieke besluitvorming primair reactief en situatief wordt (Rosa 2009, 101 e.v.). Allerhande typisch moderne sleutelinstituties worden steeds meer obstakel in plaats van springplank: democratie zorgt voor te trage besluitvorming, burgers hebben geen tijd

meer om betekenisvol te participeren en er is een overvloed aan politieke meningen simultaan beschikbaar die representatieve consensusvorming te traag en dus onmogelijk maakt (Rosa 2009, 101 e.v.; Scheuerman 2004, 44 e.v.). Het politieke domein probeert hier op verschillende manieren mee om te gaan, die doorgaans samen te vatten zijn als het uitbesteden van beslissingsprocessen aan snellere maatschappelijke arena's – de zogenaamde 'verplaatsing van de politiek' (Huyse 1994). De meest zichtbare empirische illustraties vinden we misschien wel in economische en ethische privatisering enerzijds en een verschuiving van de machtsbalans van wetgevende naar uitvoerende machten anderzijds (Rosa 2005, 415; Scheuerman 2004, 51 e.v.).

2 Systeemtheoretische kritiek

Vanuit de luhmanniaanse sociale systeemtheorie volgen evenwel minstens twee bezwaren tegen Rosa's theorie. Een eerste heeft betrekking op de gepercipieerde effecten en implicaties van sociale versnelling (dat wil zeggen versnelling als sociaal probleem), en concentreert zich op de kritische invalshoek die Rosa hanteert. Een tweede, meer fundamentele kritiek stelt het monolithische karakter van sociale versnelling ter discussie, en benadrukt de capaciteit van sociale systemen om een eigen tempo te bewaren.

2.1 De effecten van sociale versnelling: open toekomst versus transcendentale projectie

Veeleer dan de moderniteit als een ten einde lopend politiek en subjectgecentreerd project te beschrijven, zouden we haar volgens Nassehi (2008, 19 e.v.) moeten conceptualiseren als een proces van structurele differentiatie met een onzekere toekomst. Met andere woorden: er is geen lineaire, normatieve ontwikkeling of 'traject' dat voor ons ligt. De politieke en subjectgecentreerde projecten hebben een circulair, performatief karakter, waarmee Nassehi bedoelt dat het uiteindelijke traject mede be-

paald wordt door hedendaagse voorspellingen en toekomstverwachtingen over dat traject. Wanneer we bijvoorbeeld verwachten dat de Amerikaanse dollar altijd de meest betrouwbare munt zal blijven, zal niemand het in zijn hoofd halen al zijn dollars in te ruilen voor, zeg maar, de Congolese franc, wat de dollar zou destabiliseren. Aldus blijft de dollar mooi overeind door de – al dan niet onderbouwde – verwachting dat zij overeind zal blijven. De werkelijkheid is natuurlijk heel wat ingewikkelder, maar het punt is dat moderne interactieprocessen zodanig veel complexiteit genereren dat lineaire voorspellingen steeds minder vanzelfsprekend worden. De toekomst opent zich voor allerlei contingente mogelijkheden en wordt daarmee fundamenteel onzeker.

Daarom stelt Nassehi (1994, 66 e.v.) voor om deze moderniseringsprocessen vanuit het systeemtheoretische risicoconcept te benaderen. Eerst en vooral dienen we risico en gevaar van elkaar te onderscheiden. Bij risico's worden nefaste implicaties van een gebeurtenis toegeschreven aan de verantwoordelijkheid van het betrokken systeem: er werd een beslissing genomen door een individu of organisatie die de nefaste implicatie ten gevolge had. Bij gevaren wordt de schade dan weer toegeschreven aan systeemexterne factoren (Luhmann 1993, 21-22). Bijvoorbeeld: als men stelt dat de Japanse regeringen verantwoordelijk zijn voor de rampzalige gebeurtenissen in Fukushima, impliceert men dat zij een risico genomen hebben door kernreactoren te plaatsen in een seismologisch fragiele regio. Als we daarentegen de gebeurtenissen als een natuurramp beschouwen, spreken we niet van een risico maar van een gevaar waartegen de Japanse regeringen zich niet konden of kunnen verweren.

Belangrijker is misschien wel dat men in de laatmoderne samenleving probeert om voor allerhande domeinen specifieke programma's te ontwikkelen waarmee risico's door concrete beslissingen vermeden kunnen worden (Nassehi 1994, 70). De toekomst wordt voortaan als primair open beschouwd, een openheid die enkel aangepakt kan worden door het zorgvuldig minimaliseren van risico's. De toekomst wordt dus steeds minder beschouwd als een ten koste van alles nastreefbare politiek/ethische 'utopie'. Door de toekomst als fundamenteel onzeker en open te beschouwen, verschuift de aandacht van afgelijnde projecten naar risicominimalisatie. Sociaal beleid staat steeds minder in functie van een uitgetekende ideale

samenleving en concentreert zich steeds meer op het ‘vermijden’ van grote problemen als armoede, werkloosheid, criminaliteit en negatieve economische groei. Utopische tijdsconcepten worden voorbijgesneld door richtingloze angsten: de toekomst wordt minder vorm gegeven naar een ideaalbeeld en meer ad hoc aangepakt als een wilde kat in een breekbare kooi (Ibid., 70-73).

2.2 Het monolithische karakter van sociale versnelling

Om een tweede systeemtheoretische kritiek te begrijpen, moeten we even stilstaan bij enkele fundamentele assumpties van de luhmanniaanse systeemtheorie. Daarin worden sociale systemen immers opgevat als dynamische entiteiten die bestaan uit de opeenvolging van telkens nieuwe operaties. Wanneer het gaat om *sociale* systemen, zoals economie of politiek, worden deze operaties ‘communicaties’ genoemd. Voorbeelden daarvan zijn financiële transacties in het economische systeem (waarmee de waarde van objecten gecommuniceerd wordt in economische termen) en politieke beslissingen in het politieke systemen (waarmee gecommuniceerd wordt over de niet-politieke buitenwereld in termen van machtsrelaties). Kenmerkend voor sociale systemen is dat zij deze communicaties (en dus zichzelf) zélf produceren: het politieke systeem bestaat uit de continue productie van politieke communicaties (bijvoorbeeld politieke besluitvorming), waarbij telkens opnieuw het onderscheid tussen het politieke systeem en de buitenwereld gehandhaafd wordt (Laermans 1999, 95-96; Luhmann 2005b, 108). In een notendop: complexiteit uit de buitenwereld (economische transacties, juridische beslissingen of sportevenementen) wordt vertaald naar systeeminterne communicaties (zoals wat voor het politieke systeem relevant is met betrekking tot economie).

Cruciaal in het licht van dit artikel is echter het *sequentiële* karakter van deze operaties. Ter illustratie: het politieke systeem (en dan vooral de gedifferentieerde politieke subsystemen) beslist niet tegelijk over alle maatschappelijke domeinen, maar bouwt een volgorde op. Eerst neemt ze deze beslissing, daarna de volgende. Om tot het nemen van een beslissing te komen wordt eerst procedure A uitgevoerd, en daarna procedure B. In

zekere zin is temporele complexiteitsreductie zelfs een meer fundamentele voorwaarde om informatie uit de omgeving van sociale systemen te reduceren tot verwerkbare complexiteit. Ook samenlevingen die niet functioneel gedifferentieerd zijn, behoeven een temporele ordening van hun eigen communicaties (Luhmann 2005b, 108; 1997, 1004 e.v.). Op het eerste gezicht lijkt dit punt zo fundamenteel dat het vanzelfsprekend en zelfs triviaal overkomt. Niets bestaat zonder temporele verschillen – al was het maar omdat we geen ‘nu’ kunnen waarnemen zonder een verleden en een toekomst. Toch heeft dit punt cruciale implicaties voor een systeemtheoretisch perspectief op sociale versnelling: ieder sociaal systeem produceert zijn eigen temporaliteit (Luhmann 2005a, 134 e.v.; 1980, 257). De temporaliteit van het politieke systeem bestaat uit de opeenvolging van stappen in politieke besluitvormingsprocessen, die van het economische systeem bestaat uit de opeenvolging van economische transacties. Vanuit de sociale-systeemtheorie, zo lijkt het, is een ‘monolithische’ sociale versnelling – waarbij *alle* sociale systemen tendentiekus versnellen – dus principieel onmogelijk. Immers: ieder systeem opereert op een tempo eigen aan dat systeem. Ook al gaan economische transacties steeds sneller, daarom is er (systeemtheoretisch gezien) nog geen enkele reden om aan te nemen dat ook de politieke besluitvorming sneller zou verlopen – ofschon de politiek wellicht andere beslissingen zou nemen.

3 Een systeemtheoretisch perspectief op sociale versnelling?

Even recapituleren: Rosa werkte een sociale theorie van tendentieuze sociale versnelling uit, die een licht werpt op een aantal problematische implicaties van versnelling, zoals de ethische identiteitsconstructie van het moderne subject, en de democratische besluitvormingsprocessen in de hedendaagse politiek. Vanuit de sociale-systeemtheorie vallen daarop ten minste twee kritieken te uiten. Enerzijds zijn de sociale problemen met betrekking tot politieke besluitvorming en ethische identiteitsconstructie ingegeven door transcendentale projecties van normatieve doelstellingen. Het subject en de politiek worden opgeladen met de normatieve assumpties van de auteur, die de analytische blik vertroebelen. Anderzijds is een monolithische versnelling over verschillende sociale domeinen systeem-

theoretisch gezien op zijn minst onwaarschijnlijk. Het overige deel van dit artikel concentreert zich op deze tweede kritiek en gaat na op welke onwaarschijnlijke manieren sociale versnelling in verschillende systemen mogelijk zou kunnen zijn. Met andere woorden: hoe kan sociale versnelling alsnog begrepen worden vanuit de sociale systeemtheorie?

3.1 Digitale communicatie en tendentieuze versnelling

Eerder haalde ik al aan dat sociale systemen opereren aan de hand van communicaties, zoals economische transacties in het economische systeem. Zulke communicaties bestaan uit een distinctie of vorm, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen wel of geen geld hebben, of tussen communicaties die wel of niet economisch relevant zijn (dat wil zeggen betrekking hebben op geld). Deze operaties worden echter mogelijk gemaakt door media (Luhmann 1995, 168 e.v.; 1997, 196 e.v.; Schiltz 2003). In de sociale-systeemtheorie worden deze 'media' behandeld op drie niveaus. Ten eerste is er het niveau van 'zin' als mogelijksvoorwaarde voor alle communicaties. Op het meest basale niveau zijn letters als tekensystemen nodig om woorden te construeren, en woorden om zinnen te bouwen, en zinnen om teksten te schrijven – net zoals lucht nodig is om geluiden voort te brengen en met elkaar te spreken. Op deze manier verwijst 'zin' naar de mogelijke 'betekenissen' of 'distincties' die in een bepaald geval gemaakt zouden kunnen worden (Baraldi et al. 1997, 170; Laermans 1997, 22). De twee andere niveaus waarop 'media' behandeld worden in de sociale-systeemtheorie vloeien voort uit de conceptualisatie van zin als de mogelijksvoorwaarde voor distincties. Enerzijds hanteert ieder sociaal systeem een vaste serie basisdistincties. Het economische systeem kijkt naar het onderscheid tussen geld/geen geld, net zoals het politieke systeem naar het onderscheid tussen wel/geen macht kijkt. Deze media worden doorgaans betiteld als 'symbolisch gegeneraliseerde communicatiemediën' (SGC) (Luhmann 1997, 316 e.v.). Anderzijds zijn er de media in de meer alledaagse betekenis van de term. Kanalen zoals de geschreven pers of televisie, waarmee een hedendaagse samenleving haar communicaties verspreidt. In de sociale-systeemtheorie worden deze 'verbreidingsmedia' genoemd (Baraldi et al. 1997, 59; Verschraegen 2002).

In wat volgt, wil ik mij concentreren op de manier waarop veranderingen in verbreidingsmedia diepgaande gevolgen kunnen hebben voor de manier waarop systemen informatie uit de omgeving verwerken en temporaliseren. Aangezien de mogelijkheid tot communicatie gefaciliteerd wordt door (verbreidings)media, is het mijn stelling dat substantiële veranderingen in de basiscondities van sociale systemen veranderingen met zich meebrengen in de informatieverwerking van deze systemen. Kijken we naar de laatste decennia bijvoorbeeld, dan observeren we een sterke digitalisering van communicatie – denk daarbij aan de opkomst van Wikileaks, Facebook en Twitter. Net als bij de vorige grote evoluties in de verbreidingsmedia (bijvoorbeeld de opkomst van de boekdrukkunst) brengt deze digitalisering twee sterke effecten met zich mee (cf. Castells). Ten eerste komt er meer potentieel relevante informatie vrij uit de omgeving van het sociale systeem (per systeeminterne operatie). Bijvoorbeeld: hoewel het politieke systeem zich differentieert van de kredietsectoren, blijkt recentelijk dat het politieke reilen en zeilen van natiestaten wereldwijd op de voet gevolgd wordt door kredietbeoordelaars en andere organisaties. Iedere politieke misstap, maar ook iedere positieve politieke communicatie leidt op deze manier tot een financiële reactie, die op haar beurt per direct geïnterpreteerd wordt door commerciële organisaties, de massamedia, buurlanden en de geïnterpreteerde natiestaat zelf. Er *kan* sneller en frequenter ingespeeld worden op de operaties van andere sociale systemen. Informatie uit de omgeving is steeds sneller en overvloediger *beschikbaar* – en dit per communicatie van het politieke systeem.

Ten tweede komt er ook meer potentieel relevante informatie vrij uit het sociale systeem zelf (per systeeminterne observatie). Grofweg komt het erop neer dat steeds meer nieuwe interne communicaties mogelijk zijn per procedureel geplande operatie. Bijvoorbeeld: één verklaring van een deelnemend politicus over een aan de gang zijnde regeringsonderhandeling (beschouwd als een procedureel geplande operatie) kan een kettingsreactie van observaties van en reacties op deze politieke communicatie teweegbrengen, die als informatie meegenomen kunnen worden bij een volgende stap in de regeringsonderhandeling (een volgende procedureel geplande operatie).

De vraag is nu of we daarmee een aanknopingspunt hebben om sociale versnelling systeemtheoretisch te begrijpen? Enerzijds wel, omdat het uitlegt hoe veranderingen in de breedingsmedia een impact kunnen hebben op de communicatie van zowel systeeminterne als -externe informatie – en dus in staat zijn een tendens te genereren die geldt voor meerdere sociale systemen. Anderzijds niet, omdat we hiermee nog niet in kaart gebracht hebben hoe sociale systemen deze nieuwe informatie trachten te temporaliseren, met andere woorden hoe zij deze informatie-toestroom trachten aan te passen aan het tempo eigen aan het sociale systeem.

3.2 De temporalisering van informatie – en de effecten daarvan

Net als bij voorgaande revoluties in breedingsmedia vindt er een relatieve explosie aan informatie en interpretatie plaats. Net als voorheen bestaat de opgave voor sociale systemen eruit om kanaliserende procedures of filterende structuren op poten zetten om relevante informatie te verwerken tot systeeminterne complexiteit. Mochten sociale systemen daar niet in slagen, dan zou hun operationele voortbestaan – het produceren van distincties – in het gedrang komen. In de volgende paragrafen sta ik stil bij de potentiële gevaren die de versnelde informatiestroom voor systemen stelt en de systeeminterne oplossingen om deze versnelde informatiestroom te verwerken. Om nauwer aan te sluiten bij het werk van Hartmut Rosa beperk ik me in dit artikel tot voorbeelden uit de politieke sfeer.

3.2.1 Gebrekkige filter: te veel informatie

Een eerste risico van versnelde communicatiestromen is dat sociale systemen deze nieuwe informatie (aanvankelijk) niet voldoende filteren. Een mogelijk gevolg is dat de contingentie van nieuwe informatie onvoldoende adequaat gereduceerd en gestructureerd wordt – en er dus een soort operationele beslissingsloosheid ontstaat. Een voorbeeld uit de recente poli-

tieke geschiedenis zijn de Belgische regeringsonderhandelingen sinds de federale verkiezingen in 2007. Door de versnelde mediale verbindingen die het politieke systeem met zijn systemische omgeving alsook zijn psychische systemen aan kon gaan, werden per ontmoeting in de regeringsonderhandeling meerdere mediaberichten door zowel politici als critici de wereld in gestuurd. Dit bemoeilijkte en vertraagde de politieke onderhandelingen doordat bij iedere stap in de onderhandeling rekening gehouden moest worden met te veel nieuwe ontwikkelingen in de media. Het ging daarbij zowel over zelfreflexieve (politici over politici) als over systeemexterne reflecties (bijvoorbeeld reacties van economen en vakbonden op de gelekte politieke plannen). Met andere woorden: iedere politieke operatie werd zodanig murw geslagen met informatie over politieke en niet-politieke feiten dat het politieke systeem beperkt werd in zijn capaciteit om reguliere programma's uit te voeren – in dit geval het vormen van een regering. Het hoeft nauwelijks gezegd dat dit probleem zich niet alleen voordoet bij de Belgische regeringsonderhandelingen. Ieder sterk gemeditiseerd – of beter: *getelematiseerd* –, op consensusvorming gestoeld onderdeel van een regeringsonderhandeling lijkt daardoor bemoeilijkt, waar ook ter wereld. We hoeven maar te kijken naar Nederland (2010) en de debatten over de Amerikaanse gezondheidszorg en begroting tussen democraten en republikeinen (2011 en opnieuw in 2013). Fundamenteel probleem is daarbij de simultaneïteit van politieke en extra-politieke beoordeling van politieke actoren. Zij worden niet meer afgerekend na afloop van een uitgevoerde procedure en een gevormd beleid, maar iedere kleine stap wordt vanuit alle mogelijke perspectieven belicht en vertraagt paradoxaal genoeg de daadkracht van politieke beslissingen. Daarbij beweert ik niet dat hiermee de grootste oorzaak van de Belgische en Nederlandse regeringsonderhandelingen aangegeven wordt – maar wel dat dit een manier is waarop sociale versnelling een extra druk legt op het functioneren van sociale systemen.

3.2.2 Systeeminterne oplossingen

In het geval van de Belgische regeringsonderhandelingen bleek dit probleem, achteraf bekeken, betrekkelijk makkelijk op te lossen. De rege-

ringsonderhandelingen gingen pas vooruit wanneer de zogenaamde '(in)formateurs' een systematische communicatiestop inlasten (zoals bij de interim-regering van Verhofstadt III of de uiteindelijke doorbraak bij Di Rupo I). In het Nederlandse geval lag dat iets moeilijker. Reeds bij de moeilijke onderhandelingen in 2010 waren de befaamde 'radiostiltes' bij zo goed als iedere informateursronde de eerste strategie waarmee het politieke systeem de informatiestroom probeerde te verwerken. Loopt deze theorie daar dan niet spaak?

Me dunkt van niet op grond van twee redenen. Ten eerste liggen deze strategieën in de lijn van een historische ontwikkeling met diepere wortels in ons politieke bestel, wat Deschouwer en Hooghe (2005, 89-90) het 'vergegenwoordiging in vertrouwen' noemen. In tegenstelling tot het mandaatsysteem zoals dat, bijvoorbeeld, nog in de Republiek der Verenigde Nederlanden gold, beschikt een in vertrouwen verkozen persoon over enige bewegingsruimte bij het onderhandelen. Hij/zij hoeft immers niet bij iedere communicatie opnieuw de goedkeuring te vragen van zijn/haar publiek. Ook dit was natuurlijk een manier waarop de omgevingsinformatie gefilterd en geselecteerd werd – en getemporaliseerd naar het systeem eigen tempo van de onderhandelingen. Door nieuwe ontwikkelingen in de breedingsmedia moeten nieuwe manieren gezocht worden om informatie te reduceren. Het oude representatiesysteem – opkomst van zulke nieuwe breedingsmedia – nieuwe stap daarin, de communicatiestop, die des te harder opvalt omdat deze ten opzichte van het aantal tussentijdse commentaren relatief langer duurt.

Ten tweede werpt een theorie van sociale versnelling een nieuw licht op de manier waarop een aantal regeringen het laatste decennium geëxperimenteerd hebben met nieuwe regeringsvormen. In Nederland resulteerden de onderhandelingen van 2010 in een gedoogakkoord. Op het meest basale niveau is dit natuurlijk het gevolg van de moeilijke zetelverdeling tussen de partijen – maar dat verklaart niet waarom zo'n minderheidskabinet pas recent voor het eerst plaatsvindt. Vanuit een theorie van sociale versnelling zou je deze regeringsvorm kunnen interpreteren als een vorm van politieke flexibilisering. In plaats van te opereren vanuit een meer stabiele, vaste meerderheid vormt zich een regering op basis van variabele meerderheden die zich aanpassen naargelang de onderwerpen en – be-

langrijker – de fasen van de legislatuur. Het is daarbij geen toeval dat sinds 2001 zowel in Denemarken (Rasmussen), Nederland (Balkenende III en Rutte I) en Canada (Harper) geëxperimenteerd werd met deze nieuwe, flexibele regeringsvorm. Politieke systemen zoeken nieuwe procedures om omgevingsinformatie tot interne complexiteit te verwerken – alhoewel niet altijd met evenveel succes.

Een tweede manier waarop politieke systemen zijn omgegaan met de versnelde informatie- en communicatiestroom vinden we in de 'ontslag- of schandaalcultuur' in België en Nederland (Huyse 1999). Wanneer een potentieel schandaal uitlekt naar de media, zoals de betrokkenheid van Steven Vanackere bij het ACW-dossier, steekt een storm van verontwaardiging en media-aandacht op, een storm die pas weer gaat liggen wanneer de minister zijn 'verantwoordelijkheid' neemt door zijn of haar ontslag in te dienen. Na zo'n ontslag last de gewezen minister doorgaans een periode van mediastilte in. Deels daardoor verhindert het tumultueuze aftreden niet dat zulke ministers even later opnieuw een topfunctie in de politiek kunnen innemen (Vande Lanotte, Vanackere, De Clerck). Sinds enkele jaren verzuchten Belgische politici en opiniemakers dat toppolitici steeds sneller opgebrand raken en dat de nationale politiek geen stabiele basis meer biedt voor een zorgvuldig opgebouwde, traag ontplooiende carrière die uitmondt op het hoogste niveau (Huyse 1999, 112). Het klopt natuurlijk wel dat sinds de opkomst van de massamedia een deel van het politieke proces eruit bestaat dat publieke commotie politieke actoren op het matje kan roepen en eventueel zelfs op de knieën kan krijgen. Desalniettemin is dat een druk die de laatste decennia, met de komst van snellere media, slechts toeneemt.

Een andere manier van omgaan met de verhoogde informatie- en communicatiesnelheid ligt volgens William Scheuerman (2004) in een machtsverschuiving van trage besluitvormingsprocedures zoals uitgebreide debatten en onderhandelingen naar snellere beslissingsorganen zoals de uitvoerende macht. Voor België en Nederland heeft dit twee potentiële implicaties. Enerzijds kan dit geïnterpreteerd worden als een machtsverschuiving van het parlementaire debat naar zowel snellere debatkanalen als naar snellere beslissingskanalen (de uitvoerende macht). Anderzijds betekent dit mogelijk een verzwakking van het corporatistisch model,

waarbij middenveldorganisaties traditiegetrouw op een structurele manier betrokken werden in de politieke besluitvorming. Terwijl de tanende 'functie' van het Belgisch parlementair debat weinig mensen vandaag de dag nog zal verbazen (zie Elchardus 2002), wil ik iets dieper ingaan op een internationaal relevantere ontwikkeling waarbij het corporatistisch model een nieuwe, flexibelere gedaante aanneemt – een ontwikkeling die Scheuerman bepleit (2004, 210-211). Met name dat wat respectievelijk Marc Hooghe (2006) en Luc Huyse (1994) de 'verplaatsing van de politiek' en 'de politiek voorbij' noemen. Daarmee wijzen zij op de horizontalisering van politiek en het groeiende belang van (profit en non-profit) lobbygroepen, middenveldorganisaties en wetenschappelijk onderzoek als basis voor politieke besluitvorming (Huyse 1994, 44 e.v., 88 e.v.; Torenvlied et al. 2001, 9-15). Stroomtheoretisch kunnen deze tendensen begrepen worden middels de notie 'reflexief recht'. Beknopt samengevat houdt reflexief recht in dat bij het maken van een politieke beslissing de organisaties of psychische systemen die het meeste effect van deze beslissing zullen ondervinden rechtstreeks in het construeren van de politieke beslissing betrokken worden, en zo invloed hebben op de extrasystemische neveneffecten (Scheuerman 2004, 207 e.v.). Op deze manier kan, met andere woorden, flexibel ingespeeld worden op concrete situaties. Om op meer plaatsen tegelijk te kunnen zijn, wordt het politieke systeem *gedecentraliseerd*. Voor België en Nederland zou je dit kunnen beschouwen als een verdere uitloper van zowel verzuiling als ontzuiling: vaste, structurele partners worden ingewisseld voor lossere, meer vrijblijvende contacten – waarbij zowel verzuiling als ontzuiling gezien kunnen worden als strategieën om informatie uit de omgeving van het politieke systeem te verwerken.

Een laatste strategie waar ik in deze paragraaf bij wil stilstaan, kan ten dele gezien worden als een reactie op de 'verplaatsing van de politiek': populisme. Populistische bewegingen en partijen richten zich doorgaans expliciet tegen het traditionele politieke establishment. Daarbij worden de onderhandelingen en contacten met lobbygroepen en middenveldorganisaties in de *backstage* van de politiek vaak geïnterpreteerd als manifestaties van een ondemocratische 'achterkamerpolitiek' (Castells 1997, 402 e.v.; Sennett 1977, 269 e.v.). Een meer positief aspect – niet in de normatieve zin – bestaat uit een bijbehorende nadruk op de persoonlijkheid van politici

(Taggart 2000, 99 e.v.). Deze tegenreactie sluit nauwer aan bij Scheuermans theorie: er vindt een machtsverschuiving plaats van traag debat in de wetgevende organen naar snellere beslissingen door uitvoerende individuen (en een heviger, emotioneler debat tussen deze individuen). Castells (1997, 402-403) vat deze populistische tendens gevat samen als een:

[...] crisis of the credibility of the political system, based on open competition between political parties. Captured in the media arena, reduced to personalized leadership, dependent on technologically sophisticated manipulation pushed into lawful financing, driven by and toward scandal politics, the party system has lost its appeal and trustworthiness, and, for all practical purposes, is a bureaucratic remainder deprived of public confidence.²

3.2.3 Overrijverige filters die te weinig informatie doorlaten

Bovengenoemde strategieën kunnen evenwel omslaan in hun tegendeel, dat wil zeggen het politieke systeem kan de omgevingsinformatie zodanig filteren dat het ook de informatie die mogelijk relevant is voor autonoom voortbestaan niet meer oppikt. In het extreemste geval zou je de gecentraliseerde macht van dictators uit het Midden-Oosten vanuit deze invalshoek kunnen beschouwen. Ben Ali en Moebarak, voormalige presidenten van respectievelijk Tunesië en Egypte, gingen bijna letterlijk ten onder aan de snelheid van de nieuwe media en hun onvermogen om op deze snelheid in te grijpen in de nabije omgeving van het politieke systeem. Wat hun aftreden leert, is dat er grenzen zijn aan de manier waarop een individu de macht naar zich kan toetrekken als een antwoord op continue verandering – vergeet daarbij niet dat in Egypte sinds 1981 de 'noodtoestand' uitgeroepen was, een temporele legitimering van absolute macht.

In de vorige paragraaf haalde ik al aan dat de Belgisch-Nederlandse 'ontslagcultuur' vaak leidt tot de verzuchting dat de politieke top te snel verbrand wordt, en politici elkaar te snel aflossen. Bovendien krijgt een ontslag hierdoor een ritualistisch karakter: de afgetreden minister doet boete, gaat voor een tijd in politieke ballingschap, om even later opnieuw een

politieke post in te nemen (Huyse 1999, 112). Recente voorbeelden zijn legio: Stefaan De Clerck, Johan Vande Lanotte, Jo Vandeurzen ... Vanuit het standpunt van het politieke systeem kan dit erop wijzen dat de overdaad aan informatie niet adequaat wordt aangepast: de 'schandalen' die aan de commotie ten grondslag liggen leiden niet tot structurele maar tot ritualistische aanpassingen. Een verantwoordelijke wordt aangewezen voor een individuele fout en die neemt ontslag zonder dat daarbij de problemen altijd opgelost worden. Daarbij komt dat de geloofwaardigheid van het politieke systeem telkens opnieuw een serieuze knauw krijg – de vraag is in hoeverre daarmee gepast gereageerd wordt op de versnelde informatiestroom uit de omgeving van het politieke systeem.

Bij de verplaatsing van de politiek bestaat het risico dat slechts bepaalde actoren betrokken worden. Tijdens de verzuiling vond dit institutioneel plaats – wie niet als institutionele speler betrokken werd bij het beleid, nam ook niet aan de besluitvorming deel –, na de ontzuiling worden participanten steeds meer ad hoc geselecteerd. Het moeilijke van zulke reflexieve besluitvorming is precies de noodzakelijk beperkte werking – een reden waarom Rosa (2009) reflexief recht slechts als een tijdelijk lapmiddel, eerder dan een structurele strategie ziet voor de politieke omgang met sociale versnelling. Strikt genomen zouden, bijvoorbeeld, ontwikkelingslanden die te kampen hebben met droogte en overstromingen immers betrokken moeten worden bij het beleid van industriële producenten als de VS of China. Of iets dichterbij huis: individuele spaarders en belastingbetalers zouden betrokken moeten worden bij beslissingen over het failliet en het grootschalige redden van banken.

Wat betreft de populistische discoursen geënt op sterke persoonlijkheden, zag Luhmann (2002, 124) reeds de risico's van wat hij droogweg waardenfanatisme noemde: burgers wapenen zich tegen sociale verandering door zich achter een set stabiele, consistente waarden en symbolen te scharen (vgl. Sennett 1977, 304). Het risico hiervan is dat problemen uit bepaalde sociale systemen (gezondheidszorg, sociale zekerheid, onderwijs, diplomatieke betrekkingen met het buitenland) veronachtzaamd worden ten voordele van symbooldossiers. In de woorden van Peter Sloterdijk: burgers 'immunologiseren' zichzelf, ze keren zich af van maatschappelijke thema's om zich te concentreren op symbolen en waarden die nauw aan-

sluiten bij de lokale gemeenschap. Afgezien van de normatieve wensbaarheid van populistische strategieën – iets waar systeemtheorie zich doorgaans van afzijdig tracht te houden – is hier van belang dat deze strategieën ook systeemtheoretisch gezien risico's bevatten: te veel informatie wordt mogelijk uitgefilterd die thans cruciaal is voor het voortbestaan van het politieke systeem.

3.3 Functionele differentiatie

In bovenstaande paragrafen ben ik niet echt ingegaan op wat systeemtheoretisch gezien de meest waarschijnlijke oplossing is voor het verwerken van nieuwe hoeveelheden informatie: functionele differentiatie. Eén cruciale differentiatie die ontstaat om het hoofd te bieden aan de versnelde informatie- en communicatiestromen bestaat uit de differentiatie van politieke marketing en spindoctors als subsysteem. Dit past in een breder kader van een mogelijke differentiatie en polarisatie tussen frontstage- en backstagepolitiek. Aan de voorzijde, op het podium, bevinden zich de populistische symbooldossiers en individuele persoonlijkheden. Aan de achterzijde, in de coulissen van de politiek, wordt politiek bedreven in een aangepaste, flexibele vorm van corporatisme. Deze differentiatie is er inderdaad al lange tijd – in het bijzonder sinds de opkomst van de massamedia –, maar nam de laatste decennia steeds vergaander vormen aan (zie Baudrillard 1981 en 1995; Sennett 1977). Het nieuwe, enigszins grootmoedige aan Rosa's theorie van sociale versnelling, is dat deze functionele differentiatie als een onderdeel beschouwt van sociale versnelling – het spreekwoordelijke vloeken in de systeemtheoretische kerk (Rosa 2005, 106ff).

Zonder mij te willen uitspreken over diepgaande causale structuren, wijst mijn systeemtheoretische conceptualisering van sociale versnelling wel in de richting die Rosa aangeeft: nieuwe media faciliteren versnelde informatiestromen, waarop systemen reageren aan de hand van procedures (waaronder functionele differentiatie) waarmee zij deze informatiestromen kunnen verwerken.

Systemen gaan immers in op zulke facilitatie van versnelde informatiesystemen door hun eigen handelingsdruk. Bijvoorbeeld: politieke systemen bestaan in eerste instantie uit politieke communicaties, en dienen bijgevolg steeds opnieuw communicaties te produceren om te kunnen blijven bestaan (autopoiesis). Systemen zijn met andere woorden onderhevig aan een dwangmatige dynamiek: iedere mogelijkheid noopt tot communicatie (Rosa 2005, 298). Ook al temporiseren sociale systemen hun omgevingsinformatie zodat die aangepast kan worden aan een tempo eigen aan het systeem, toch betekent een verhoogde snelheid en input van omgevingsinformatie dat sociale systemen op zoek moeten naar nieuwe manieren om deze informatie te verwerken en te temporiseren (bv: functionele differentiatie).

Excursus. Olie op het vuur, of versnelling van de symbolisch gegeneraliseerde communicatiemediën (SGC)

Een interessante verhouding die nog niet expliciet belicht werd, is de relevantie van veranderingen in de verspreidingsmedia (digitale communicatiemediën) voor veranderingen in de symbolisch gegeneraliseerde communicatiemediën (macht in het politieke of geld in het economische systeem) en de verdeling daarvan. Het ligt immers voor de hand dat specifieke actoren handiger gebruik zullen weten te maken van de nieuwe verspreidingsmedia en hun structurele implicaties dan anderen. En sommige sub-systemen zullen betere manieren vinden om deze communicatiestromen en -kanalen af te stemmen op hun operationele distincties en doeleinden dan andere. Meer specifiek heb ik het over de impact van de financiële markten op politieke systemen. In tegenstelling tot het SGC van de politiek (macht), laat het SGC van financiële markten (derivaten van geld en eigendom) zich immers veel makkelijker mathematiseren. Macht kan je moeilijk produceren in/door computerprogramma's – althans niet tot op de hoogte waarop derivaten zich daartoe lenen. Geld ontdoet de dingen van hun sociale, historische en psychische context, en transformeert ze tot een abstracte, berekenbare kwantiteit.³ Hierdoor leent geld zich tot een verregerende mathematisering; het laat toe dat telematische systemen als computers, formules en stockbrokers aan de hand van geld bereke-

ningen maken over toekomstige gelden. De mathematische productie van derivaten impliceert dat systeeminterne operaties uit handen worden gegeven van menselijke actoren (psychische systemen) en uitgevoerd worden door wiskundige, computergestuurde modellen en systemen – waarvan steeds vaker gezegd wordt dat zelfs de specialisten ze niet meer volkomen kunnen begrijpen. Waar voorheen alle operaties van het economische systeem opereerden volgens systeeminterne distincties (wel/geen geld), is dat nu niet meer het geval: computers rekenen in digitale bits, niet in sociaal of psychisch betekenisvolle distincties zoals geld (Esposito 2002, 197 en 296; Knorr Cetina 2005, 42). Het is in deze zin dat we zouden kunnen spreken van postsociale versnelling. Sedert de jaren 1990 bereikten financiële systemen een nieuwe graad van telemativering door de intrede van computergebaseerde rekentechnieken als Reuters, Bloomberg en Telerate⁴ (Knorr Cetina 2005, 42). Verschillen tussen vraag en aanbod worden instant, per transactie berekend, geprojecteerd en weggewerkt (i.e. 'arbitrage'); derivatenmarkten spelen zich af in een quasi gedematerialiseerde wereld waarin ze eindeloos verveelvoudigd kunnen worden zonder veranderingen in een materieel correlaat.

Het punt is echter dat deze mathematisering een enorm sneeuwbaaleffect teweegbrengt, in eerste instantie binnen het eigen financiële systeem. Op onrustige (maar evengoed optimistische) indicaties wordt gereageerd met pijlsnelle nieuwe transacties: marktspelers halen hun winsten uit minime tijdsverschillen – sneller inspelen op de markten betekent enerzijds een inperking van nakend verlies en anderzijds deelname in lucratieve winsten (Esposito 2010, 166 en 177). De markten worden, met andere woorden, erg gevoelig voor instant performativiteit. En die performativiteit strekt zich uit tot in hedendaagse economische en politieke systemen.⁵ De politieke onzekerheid over de (financiële of budgettaire) toekomst kan een land op korte tijd in een afgrond storten – met medewerking van de financiële markten en kredietbeoordelaars. Het vertrouwen in de markten daalt en stijgt razendsnel – niet enkel door digitale communicatie (als verspreidingsmedium), maar ook door een uitbesteding van systeeminterne operaties aan mathematische, digitale modellen (derivaten als mathematische variant op het symbolisch gegeneraliseerde communicatiemedium geld). De oplossing die politieke eenheden voorzien is vanuit systeemtheoretisch perspectief relatief voorspelbaar: er worden maatreg-

len getroffen om de informatie en interactie op de financiële markten te kanaliseren en temporiseren.⁶ Concreet betekent dit dat kredietbeoordelaars worden vertraagd en aan procedures onderworpen die als een veiligheidsrem moeten gaan functioneren. De hamvraag is natuurlijk tot op welke hoogte – en binnen welk tijdsbestek – de politieke entiteiten daarin slagen ...

4 Conclusie

Dit artikel levert twee nieuwe bijdragen aan de theorievorming rond sociale versnelling. Ten eerste door te concentreren op de band tussen sociale versnelling enerzijds en digitalisering als nieuw verspreidingsmedium anderzijds. Zo kan systeemtheoretisch worden begrepen waarom sociale versnelling monolithische tendensen kan hebben die de temporaliteit van afzonderlijke systemen overschrijdt. Ten tweede stelt deze conceptualisering van sociale versnelling ons in staat om een aantal recente ontwikkelingen in politieke subsystemen in verband te brengen met sociale versnelling, met name: de Belgisch-Nederlandse ontslagcultuur, gedoogregeringen, populisme, persoonlijkheidsgerichte politiek en reflexief recht. Deze monden uit in een steeds verder gaande functionele differentiatie en polarisatie tussen de frontstage en de backstage van het politiek systeem.

De beperkte opzet van dit artikel laat evenwel nog veel zaken onbesproken en onderbelicht. Ten eerste zou er meer systematisch en comparatief onderzoek moeten worden gedaan naar de verschillende manieren waarop lokale politieke entiteiten omgaan met versnelde informatiestromen. Ten tweede ben ik mij ervan bewust dat dit artikel enkel voorbeelden heeft geselecteerd uit een vrij beperkte politieke context. Om tot een dieper begrip van sociale versnelling te komen in systeemtheoretische termen zouden andere sociale systemen, en dan vooral de interactie tussen deze systemen, onderworpen moeten worden aan gedetailleerde analyses. Ten derde behoeft de relatie tussen functionele differentiatie en sociale versnelling verdere uitdieping. Een meer uitgebreide aanzet daartoe is te vinden bij Rosa (2005, 106 e.v., 298 e.v.) en Nassehi (2008, 11 e.v.).

Robin Vandevoordt studeerde sociologie en literatuur aan de universiteiten van Antwerpen en East Anglia (V.K.). Momenteel werkt hij als FWO-aspirant aan een doctoraat over de discoursen rond verantwoordelijkheid ten opzichte van slachtoffers van de Syrische burgeroorlog.

Literatuur

Baraldi, C., G. Corsi en E. Esposito (1997) *GLU. Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie Sozialer Systeme*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag.

Baudrillard, J. (1981) *Simulacra and simulation*. Michigan: The University of Michigan Press.

Baudrillard, J. (1994) *The illusion of the end*. Stanford: Stanford University Press.

Baudrillard, J. (1995) *The Gulf War did not take place*. Bloomington: Indiana University Press.

Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z. (2005) *Liquid life*. Cambridge: Polity.

Castells, M. (2004 [1997]) *The power of identity*. Oxford: Blackwell Publishers.

Deckmyn, D. (3.4.2013) 'Zeepbel of munt van de toekomst? Crisis in Cyprus betekent doorbraak van bitcoins'. *De Standaard*.

Deschouwer, K. en M. Hooghe (2005) *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Amsterdam: Boom.

Elchardus, M. (2002) *De Dramademocratie*. Tiel: Lannoo.

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

Robin Vandevoordt – Systeemtheoretische perspectieven...

Eriksen, T.H. (2001) *Tyranny of the moment. Fast and slow in the information age.* Londen: Pluto Press.

Esposito, E. (2002) *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der GS.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Esposito, E. (2010) *Die Zukunft der Futures. Die Zeit des Geldes in Finanzwelt und GS.* Heidelberg: Car-Auer Verlag.

Giddens, A. (1984) *The constitution of society.* Cambridge: Polity Press.

Harvey, D. (1989) *The condition of post-modernity.* Oxford: Blackwell Publishers.

Hassan, H. (2003) Network time and the new knowledge epoch. *Time and Society* 12 (2/3), 225-241.

Hooghe, M. (2006) 'Inleiding. De verplaatste politiek'. In: M. Hooghe (red.) *Op zoek naar politiek. Democratie en de verplaatsing van de politiek.* Leuven: Acco.

Huyse, L. (1994) *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig.* Leuven: Uitgeverij Kritak.

Huyse, L. (1999) *De opmars van de calimero's. Over verantwoordelijkheid in de politiek.* Leuven: Van Halewyck.

Jenkins, R. (2002) 'In the present tense. Time, identification and human nature'. *Anthropological Theory* 2, 267-280.

Knorr Cetina, K. (2005) 'How are global markets global? The architecture of a flow world'. In:

K. Knorr Cetina en A. Preda (red.) *The sociology of financial markets.* New York: Oxford University Press, 38-61.

Laermans, R. (1997) 'De rest is zwijgen. Luhmanns visie op sociale systemen'. In: *Sociale systemen bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann.* Leuven: Acco, 19-36.

Laermans, R. (1999) *Communicatie zonder mensen. Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie.* Boom: Amsterdam.

Lübbe, H. (2009) 'The contraction of the present'. In: H. Rosa en W. Scheuerman (red.) *High speed society. Social acceleration, power and modernity.* Pennsylvania State University Press, 159-179.

Luhmann, N. (1980) *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Luhmann, N. (1993) *Risk. A sociological theory.* Berlijn/New York: Walter de Gruyter.

Luhmann, N. (1995) *Die Kunst der GS.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Luhmann, N. (1997) *Die Gesellschaft der Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Luhmann, N. (2002) *Die Politik der Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Luhmann, N. (2005a) *Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme.* Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Luhmann, N. (2005b) *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven.* Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Nassehi, A. (1994) No time for Utopia. The absence of utopian contents in modern concepts of time. *Time and Society* 3 (1), 47-78.

Nassehi, A. (2008) *Die Zeit der Gesellschaft. Auf dem Weg zu einer soziologischen Theorie der Zeit*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Rosa, H. (2005) *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Rosa, H. (2009) 'Social acceleration. Ethical and political consequences of a desynchronized high-speed society'. In: H. Rosa en W.E. Scheuerman (red.) *High-speed society. Social acceleration, power and modernity*. Pennsylvania State University Press, 77-111.

Rosa, H. en W.E. Scheuerman (red.) (2009) *High-speed society. Social acceleration, power and modernity*. Pennsylvania State University Press.

Scheuerman, W.E. (2004) *Liberal democracy and the social acceleration of time*. Johns Hopkins University Press.

Schiltz, M. (2003) *Form and medium. A mathematical reconstruction. Image and Narrative* 6.

Sennett, R. (1977) *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*. New York: Alfred A. Knopf.

Sennett, R. (1998) *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*. New York: W.W. Norton and Company.

Taggart, P. (2000) *Populism*. Buckingham: Open University Press.

Torenvlied, R. en J. Hakfoort (red.) (2001) *De staat buitenspel. Overheidssturing en nieuwe instituties*. Amsterdam: Boom.

Verschraegen, G. (2002) *De digitalisering van de cultuur. Tijdschrift voor Sociologie* 23 (3-4), 303-324.

Virilio, P. (1997) *Open sky*. Londen/New York: Verso.

Weyns, W. (2004) *Het tijdperk van de maatschappij*. Leuven: Acco.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Voor een overzicht, zie Rosa (2005, 89 e.v.).

² Bovendien oogt deze populistische reactie des te begrijpelijker in het licht van de zogenaamde dood van het subject, of beter: het verdwijnen van de narratieve stabiliteit van het individu door een sociaal betekenisvolle verknoping van verleden, heden en toekomst (zie eerder). Identiteits- en persoonlijkheidspolitiek lijkt daardoor een logisch complement van deze temporele problematiek, zij biedt verankering waar velen treuren om het verlies van een betekenisvol narratief.

³ Over geld bestaat natuurlijk een lijvige sociologische literatuur die reikt tot aan Simmel en Marx. Voor een meer temporele, systeemtheoretische benadering, zie Esposito (2010, 71 e.v.).

⁴ Overigens werden bijna tien jaar geleden al naar schatting 80% van de transacties op de financiële markten via zulke rekenmachines voltrokken, veeleer dan via 'sociale' relaties, d.w.z. gemedieerde interacties tussen psychische systemen (Knorr Cetina 2005, 46).

⁵ Het tumult op de financiële markten veroorzaakte natuurlijk in de eerste plaats problemen voor het economische systeem omdat het symbolisch gegeneraliseerde communicatiemedium, geld (meer specifiek: bepaalde munteenheden) in de problemen dreigde te komen.

⁶ Een andere manier waarop met deze verhoogde performativiteit van financiële markten wordt omgegaan, vinden we in de creatie van de bitcoins – opnieuw een virtuele munt die een gefixeerde productie heeft, en daarmee min of meer teruggrijpt op de goudstandaard (zie *De Standaard* 3.4.2013 en www.bitcoin.org).